

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/76-82>

Sevda Novruzaliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-9535-7799>
sevda.novruzaliyeva@mail.ru

Çağdaş Türk dünyasında I Türkoloji Qurultayın rolu

Xülasə

Türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının həyatında böyük önəm daşıyan, Türk xalqlarını türkçülük və turançılıq prizmasından oyanışa çağıran Birinci Türkoloji qurultaydan yüz il ötür. Dövlət və elm xadimlərinin, mötəbər qonaqların qatıldığı Qurultay tarix, ədəbiyyat, dil, əlifba, etnoqrafiya və mədəniyyətə dair problemləri müzakirəyə çıxarmışdı. Birinci Türkoloji Qurultay hazırda bir dünya qurumu olan Türk Dövlətləri Təşkilatının sələfi və istiqamətvericisidir. Təşkilatın bu ilin oktyabrında keçirilən toplantısında Azərbaycan Prezidenti elan etdi ki, 2026-cı il fevralın 26-da Türk dövlət başçıları Bakı şəhərində bir araya gələcəklər. Məqalənin girişində Türk dünyasının rolu, gördüyü və görəcəyi işlər haqda qısa informasiya verilir. Məqələdə 7 başlıq var: Birinci Türkoloji Qurultaya bir baxış, Qurultayın dörd görkəmli təmsilçisi, Qurultayın istiqamətləri, Qurultay hansı proseslərə təkan verdi, Əhməd Cavad və Turan, Ortaq Türk Əlifbası, Türkiyə Prezidentindən Qərar. Birinci başlıqda Qurultaya qatılan dövlət, elm və ədəbiyyat insanlarının adları, dərəcələri sadalanır. İkinci başlıqda Əlibəy Hüseynzadə, Bəkir Çobanzadə, Səməd Ağamalıoğlu və Ruhulla Axundov kimi Azərbaycan təmsilçilərinin türkçülük mövqeyi qısaca açıqlanır. Üçüncü başlıqda Sovet təhsil sisteminin yetərsizliyi, türk xalqlarının maraqlarına qulluq etmədiyi vurğulanır. Dördüncü başlıqda Qurultayın hansı proseslərə yol açdığından söz açılır. Beşinci başlıqda Əhməd Cavadın türkçülük baxışlarına göz gəzdirilir. Altıncı başlıqda Ortaq Türk Əlifbasından söz salınır. Yeddinci başlıqda Türkiyə Prezidentinin Türk xalqlarının nəfinə son Sərəncamından danışılır.

Açar sözlər: *Birinci Türkoloji Qurultay, Türk xalqları, Turan, tarix, ədəbiyyat, dil, mədəniyyət*

Sevda Novruzaliyeva
Azerbaijan Medical University
Doctor of Philology
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-9535-7799>
sevda.novruzaliyeva@mail.ru

The Role of The First Turkological Congress in the Modern Turkic World

Abstract

A hundred years have passed since the First Turkological Congress, which was of great importance in the lives of the Turkic peoples, especially the Azerbaijani people, and called on the Turkic peoples to awaken from the prism of Turkism and Turanism. The Congress, attended by statesmen and scientists, and distinguished guests, discussed problems related to history, literature, language, alphabet, ethnography and culture. The First Turkological Congress is the predecessor and guide of the Organization of Turkic States, which is currently a world organization. At the meeting of the organization held in October of this year, the President of Azerbaijan announced that on February 26, 2026, the heads of Turkish states will come together in Baku. The introduction of the

article provides brief information about the role of the Turkic world, the work it has done and will do. The article has 7 headings: A look at the First Turkological Congress, Four prominent representatives of the Congress, Directions of the Congress, What processes did the Congress give impetus to, Ahmad Javad and Turan, Common Turkic Alphabet, Decision from the President of Turkey. The first heading lists the names and ranks of the statesmen, scientists and literary figures who attended the Congress. The second heading briefly explains the Turkic position of Azerbaijani representatives such as Alibay Huseynzade, Bekir Chobanzade, Samad Aghamalioglu and Ruhulla Akhundov. The third heading emphasizes the inadequacy of the Soviet education system and its failure to serve the interests of the Turkic peoples. The fourth heading talks about the processes that the Congress paved the way for. The fifth heading looks at Ahmad Javad's Turkic views. The sixth heading talks about the Common Turkic Alphabet. The seventh heading talks about the last Decree of the President of Turkey for the benefit of the Turkic peoples.

Keywords: *First Turkological Congress, Turkic peoples, Turan, history, literature, language, culture*

Giriş

21-ci əsr Türk əsridir, Türk xalqlarının ucılması, yüksəlməsi, daha çox tanınması, bir-biri ilə daha çox integrasiyaya girməsi, dünya siyasətinə pozitiv təsir etməsi əsridir. Türkiyənin keçmiş Prezidenti Turqut Özalın səsləndirdiyi “XXI əsr Türkün əsri olacaq” böyük uzaqgörənliklə deyilən bir kəlamdır. Dünya gündən-günə bu kəlamın, siyasi proqnozunu doğruluğuna, gerçəkləşməsinə şahiddir.

21-ci əsr dünyanın siyasi düzəninə dəyişikliklər edən bir əsr olaraq yaddaşlarda qalacaq. Bu prosesin qarşısını kimsə ala bilməz və kimsə ona əngəl ola bilməz. Bir türk xalqı olan Macarıstanın baş naziri Viktor Orban Bakıda keçirilən TDT-nin 12-ci toplantısında vurğulayıb ki, “Avropa birliyi çökmək üzrədir. Biz batmaqda olan bir gəmiyə yapışa bilmərik. Avropada ailə düzəninə zidd olan savaş və ideologiya genişləniib. Türk Dövlətləri Təşkilatında gözəl dəyərləri müşahidə edirik ki, onlar qorunub saxlanmalıdır “Avropa birliyi Ukrayna cəbhəsində müharibə apararkən, biz dialoq və davamlı barış üçün birlikdəyik” (“Azərbaycan” qəzeti, 2025, s.3).

Tədqiqat

Bu məqalədə I Türkoloji Qurultaya baxış keçirilir, Türkçülük üçün əməyi keçən insanlar təqdir olunur, müasir dünyada Türk dövlətlərinin uğurlarından söz açılır. Türkçülük problemlərinin əhəmiyyət və aktuallığı hər gün artmaqda olan bir dövrdə yaşayırıq. Odur ki, bu yazıdan türklük və turançılıq öyrənən elm adamları gərəyincə yararlanırlar. Birinci Türkoloji Qurultay müasir dövrümüzdə də tarixi əhəmiyyətini və aktuallığını itirməmişdir.

I Türkoloji Qurultay 26 fevral - 06 mart 1926-cı il tarixində Bakıda - indi də möhtəşəm durmaqda olan İsmailiyyə Sarayında keçirilib. Qurultayın gündəliyi bir hədəfə tuşlansa da, 6 qola ayrılmaqla çoxyönlü idi: Sovetlər Birliyində yaşayan Türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti.

Türk xalqlarının, özəlliklə Azərbaycan xalqının mədəni həyatında öz dövrü üçün ən böyük hadisələrdən biri olan bu qurultaya Türk xalqlarının təmsilçiləri və əcnəbi qonaqlar – alimlər, dövlət adamları, tarixçilər, dilçilər, şairlər, yazarlar və başqa mütəfəkkirlər olmaqla 131 təmsilçi qatılmışdı.

Qurultay iştirakçılarının elmi və vəzifə tutumuna baxarkən, bu mədəni toplantının böyük önəmi göz önündə canlanır. Örnək olaraq ən parlaq olan təmsilçilərin bir neçəsinin adlarını çəkirik: Səməd Ağamalıoğlu – Azərbaycan Sovet dövlət xadimi, Qurultayın sədri; Ruhulla Axundov – Azərbaycan Sovet dövlət xadimi, pulisist, ədəbiyyatçı; Əlibəy Hüseynzadə - Azərbaycan yazarı, türk ictimai fikrinin ən görkəmli təmsilçilərindən biri; Bəkir Çobanzadə - Azərbaycan professoru, ədəbiyyatşünası, şairi, türkoloqu, dilşünası, mətnşünası; Vasili Bartold – Sovet akademiki, şərqşünası, türkoloqu, tarixçisi, etnoqrafı; Sergey Oldenberg – Sovet akademiki, şərqşünası, tarixçisi; Nikolay Marr – Sovet akademiki, şərqşünası, filoloqu, etnoqrafı, mədəniyyət tarixçisi; Aleksandr Samoyloviç – Sovet akademiki, şərqşünası, türkoloqu; Mehmet-Fuat Köprülü - Türkiyə türkoloqu, ədəbiyyatşünası, ədəbiyyat tarixçisi; Əhməd Baytursunov – Qazaxıstan dövlət xadimi, şair, milli

əlifbanın reformatoru, ədəbiyyatşünası; Qalimcan İbrahimov – Tatar yazarı, dilşünası, ictimai xadimi; Cəlaləddin Qorxmazov – Dağıstan ictimai-siyasi xadimi, diplomatı; İsidor Baraxov – Yakutiyanın ictimai-siyasi xadimi.

Qurultayın 4 görkəmli təmsilçisi. Əlibəy Hüseynzadə Qafqazdakı türklərə türklüyünü və soy-kökünü öyrədən, bütün türk dünyasında peyğəmbər kimi üfüqlər saçıan, ilk Turançı, Quzey günəşi, bütün türk dünyasının mücahidi, türkçülüyn atası, yazı ustası adlı ləqəblərlə anılan, “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” triadasının yaradıcısı və ilk carçısı, Azərbaycan milli bayrağında 3 rəng simvolikasını düşünüb tapan, “Füyüzat” ədəbi məktəbini yaradan, maarifçi və publisist olan böyük bir şəxsdir (Qacarlı, 2007, s. 67).

Ə.Hüseynzadə hesab edirdi ki, azərbaycanlıların milli məfkurəsi türkləşmək, dini məfkurəsi islamlaşmaq, mədəni, sosial-siyasi məfkurəsi müasirləşmək olmalıdır. Bu da müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasət devizidir.

Azərbaycan Prezidenti 21 yanvar 2025-ci il tarixli Sərəncamı ilə Ə.Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsini təsdiqləyib, onu türk xalqlarının mədəni integrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanmasında yaxından iştirak edən, Azərbaycan maarifçiliyinin tarixinə qiymətli töhfələr verən görkəmli bir ictimai xadim adlandırır (“Azərbaycan” qəzeti, 2025, s. 3).

Bəkir Çobanzadə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları türkçülüyn qrammatik konsepsiyalarına həsr olunan, türk dillərinin bir tək ana dildən ortaya çıxdığını, aralarında fərq olmasına baxmayaraq bu dillərin bir-birinə çox yaxın olduğunu, onların bir tək əlifba və bir tək orfoqrafiya qaydaları ilə unifikasiya etmənin (birləşdirmənin) mümkün bir proses olduğunu sübut etməyə çalışan, Rusiyadan Azərbaycana köç edən bir tatar ziyalı olsa da, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin geniş tədqiqinin və geniş tətbiqinin alovlu təbliğatçısı idi. Mahmud Kaşğarlı və Mirzə Kazımbəydən sonra Türk filologiyasını və linqvistikasını öyrənən və öyrədən bu böyük professor Mircəfər Bağirovun başçılıq etdiyi siyasi sallaqxananın göstərişi ilə 1937-ci ildə repressiya olunub.

Səməd Ağamalıoğlu Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunmasını, qadınlara seçmək, seçilmək, təhsil almaq, vəzifə tutmaq və çadradan imtina haqlarının verilməsini irəli sürür. O, 1921-ci ildə yaradılan Ümumsovet Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin sədri olaraq türkdilli respublikalarda, o sıradan Azərbaycanda ərəb-fars əlifbasından latın əlifbasına keçid prosesinə şəxsən rəhbərlik edib.

Ruhulla Axundov milli baxışlara dayanan ziyalı, vətənsəvər publisist, latın əlifbasına keçidin qızğın tərəfdarı, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda yorulmadan çarpışan, 1928-ci ildə Mirzə Fətəli Axundov heykəlinin ucalması və Azərbaycan aşığılarının birinci qurultayının çağırılmasının təşəbbüskarı, rusca-türkcə lüğətin tərtibçisi, ictimai xadim olub. O, 1938-ci ildə Azərbaycan ictimai-mədəni elitasına düşmən kəsilən Mircəfər Bağirovun sifarişi ilə repressiya olunub.

Qurultayın istiqamətləri. Yüz il bundan öncə Əlibəy Hüseynzadə, Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Səməd Ağamalıoğlu kimi ziyalılar bilirdilər ki, Sovetlər Birliyi adlı totalitar bir dövlətin vətəndaşı edilərək milli-azadlıq hüquqlarından məhrum edilən xalqı diriltmək, irəlilətmək, sayılıb seçilən etmək üçün onun tarixini, ədəbiyyatını, dilini, əlifbasını, etnoqrafiyasını və mədəniyyətini geniş araşdırmaq gərəkdir.

İstənilən xalq o zaman mənəvi baxımdan sıradan çıxır ki, sadalanan 6 faktor arasında aparıcı olan tarixini və dilini unutsun. Tarixini unudan və dilini danışmayan bir xalq artıq xalq deyil, əhali yığnağıdır. Unutmayaq ki, tarix – xalq keçmiş yaşantılarına bağlayan körpüdür, xalqın hansı amal uğrunda vuruşduğunu, hansı uğurlara imza atdığını, zamanın hansı keçidlərində yanlış və xətalara yol verdiyini, dar gündə kimlərin ona arxa durduğunu, sevincli günlərdə kimlərin onunla öyündüyünü güzgü kimi göstərən total bir arxivdir.

Sovet dövründəki orta və ali təhsil ocaqlarında Azərbaycan tarixi qısa keçirilirdi, SSRİ tarixi geniş və hər tərəfli öyrədilirdi. Moskva milli xalqların tarixinə qısqanc və ögey yanaşırdı, istəyirdi ki, xalqlar, o sıradan xalqımız keçmişini unutsun, özünə qayıdış yolları bağlansın. Xalq öz tarixi

keçmişinə yabançı olduqca manqurtlaşır, xalqsızlaşır, cuziləşir, heçləşir, asan idarə olunan kütləyə çevrilir.

Sovet təhsil sisteminin marağında idi ki, xalqların tarixi keçmişini inkar etsin, gözdən salsın, bayağılaşdırsın, sonra da tam olaraq yaddaşlardan silsin. Bu da ki, xalqların qan yaddaşı olan tarixinə düşməncəsinə yanaşmadır. İngilis yazarı Corc Ourvell yazır ki, *the most effective way to destroy people is to deny and obliterate their own understanding of their history*: İnsanları yox etmənin ən təsirli yolu onların tarix anlayışlarını inkar etmək və silməkdir (Bowker, George, 2003, s. 86).

Ədəbiyyat xalqın qəlb yaşantılarını, acı və sevinclərini, xoş günlərini, dar günlərini, problemlərini, gələcək planlarını şair və yazarların qələmində təsvirə çəkərək gələcək nəsillərə ötürən bir mədəni güzgüdür. 1926-cı ildən, yəni Birinci Türköloji Qurultaydan bu yana Azərbaycan ədəbiyyatı şərəfli yol keçmişdir, Sovet ideologiyası baxımından çıxış etsə də. Ancaq xalqın o zamanını və sonrakı zamanını düşünən şair və yazarlarımız bu ideologiyaya qulluq etsələr də, xalqa da qulluq edirdilər. Bu nəhəng xidmətin sonucu olaraq “Vaqif” dramı, “Sevil” operası, “Gələcək gün” romanı, “Bir gəncin manifesti” romanı, “Dumanlı Təbriz” romanı, “Abşeron” romanı, “Şamo” romanı, “Qılinc və qələm” romanı, “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı, Nizami Gəncəvi poeziyasının farscadan dilimizə poetik tərcümələri, dünya və rus ədəbiyyatından bədii və nəsr tərcümələri ortaya çıxdı. Yetmiş ildə formalaşan, sonra milli ruha keçən Azərbaycan ədəbiyyatı təqdirəlayiq bir prosesdir, Azərbaycan xalqının formalaşmasına, təhsillənməsinə, gələcəyə inamla baxmasına yol açan bir prosesdir.

Klayv-Steyplz Luis adlı ingilis yazarının qənaətinə, ədəbiyyat təkcə reallığı təsvir etmir, həm də ona əlavələr edir, ikincisi, gündəlik həyatın aradığı və var etdiyi gərəklili prosesləri zənginləşdirir, üçüncüsü, artıq həyatımıza dönən boşluqları suvarır. Demək, ədəbiyyat üç praktik iş görür - reallıqları təsvir edir, reallıqlara əlavələr edir, reallıqları suvarır: *Literature adds to reality, it does not simply describe it. It enriches the necessary competencies that daily life requires and provides; and in this respect, it irrigates the deserts that our lives have already become*: Ədəbiyyat reallığa əlavələr edir, onu sadəcə təsvir etmir. O, gündəlik həyatın aradığı və var etdiyi prosesləri zənginləşdirir və bu yolla artıq həyatımıza dönən boşluqları suvarır (Lewis, 1989, s.76).

Dil xalqın kimlik pasportudur. Xalq dilini danışmadıqca dil yadırganır, yenilənməkdən qalır, qocalır və sıradan çıxır. Dil sıradan çıxdımı, onu danışan xalq da xalq olaraq sıradan çıxır. Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan dilimiz “Dədə Qorqud” dastanının, 16-cı əsrdə “Koroğlu” dastanının, 19-cu əsrdə Aşıq Ələsgərin, 20-ci əsrdə Şəhriyarın, Vurğunun, Müşfiqin dilidir. Sovet dövründə (1957-ci ildə) dövlət dili elan olunan dildir, müstəqillik illərində Dövlət statusu alan dildir, BMT-nin tribunalarında səslənən dildir. Geniş ifadə manerasına, sinonim və antonim bazasına, Türk dillərində integrasiyadan daha da yenilənmə potensialına sahib olan Azərbaycan dili dünyanın istənilən dilində istənilən mətni (poeziya, nəsr, elm, texnologiya yazılarını) səsləndirməyə layiq dildir. 2003-cü ildən (İlham Əliyevin siyasət hakimiyyətdə gəlişindən) başlayaraq Azərbaycan dilinə dövlət sevgisi və qayğısı zirvəyə çatır, bu dil gündən-günə ərəb-fars ünsürlərindən arınır, tədricən türkləşir, özünü külləşir, dünyanın qloballaşan çağında qloballaşmanın köləsi olmur, onun müstəqil bir tərəfdaşı olur. Prezidentin bir çox Sərəncamları ana dilimizi canlı saxlayan dövlət dayaqlarıdır. Dil o zaman gözəl günlər yaşayır ki, dövlət ona qayğı göstərsin, çünki dövlət Tanrının yer üzündə kölgəsidir. Dahi alman filosofu Georg Hegel çox doğru vurğulayıb ki: *The state is the march of God on earth*: Dövlət Tanrının yer üzündə yürüşüdür. (Hegel, 2010, s. 47)

Farsca və azərbaycanca gözəl poeziya nümunələri yaradan Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar farsca türk dilinə, yəni Azərbaycan dilinə üç sevgini səsləndirir – türkcəmiz əzizdir, türkcəmiz ana dilidir, İran türkcəmizdə danışmasa, dili lal olsun. İstər sovet dövründə, istərsə də axundların dövründə İran dövlətinə ən sarsıdıcı poetik qarğıışı, göründüyü kimi, Şəhriyar söyləyir:

Torkiye-ma bəs əziz əsto zəbane-madəri,

Lik əgər İran nəquyəd, lal bad əz vey zəban.

Bizim türkcəmiz çox əzizdir, ana dilidir,

İran əgər danışmasa, onun dili lal olsun (Şəhriyar, 1392, s.142).

Qurultay hansı proseslərə təkan verdi? Qurultay ölkəmizi qardaş Türkiyə və Orta Asiya türklərinə tanıtdı, Azərbaycanın dünya türklərinə integrasiyasının başlanğıcı oldu, dünya türklərinə tövsiyə olundu ki, qurtuluş və tərəqqi dinsizlik və Türk dünyasından ayrı olmaqda deyil, tam tərsinə, ideyaca türkləşməkdə, dincə islamlaşmaqda və tərəqqicə müasirləşməkdədir. Müasirləşmək avropalaşmaq deyil, amerikallaşmaq deyil, çinləşmək deyil, ruslaşmaq deyil. Müasirləşmək dünyəviləşməkdir, sivil bir nəhəng Birlik olmaqdır. Demək, “türklük-islam-müasirlik” triadası böyük insan sayına, nəhəng təbii resurslara və strateji coğrafi mövqeyə sahib olan Türk dünyasını dünya siyasətinə pozitiv diktə edən bir dünya gücünə çevirə bilər.

Bu triada yüz ilin triadası olsa da, 21-ci əsrdə olduqca aktual səslənir, yüz illərə hədəflənir, qənaətimizcə, Turan Birliyinin yaranmasına gətirib çıxaracaq. Türk dövlət başçılarından on iki Zirvə toplantısı addım-addım Turan Birliyinə aparır, elə Birlik ki, dünya ondan ziyan görməz, savaş görməz, geriləmə görməz, ayrı seçkilik görməz, zülm görməz, tam tərsinə, dünya ondan barış görər, tərəqqi görər, mənəvi, siyasi və iqtisadi çiçəklənmə görər.

Zamanın elə bir çağında yaşayırıq ki, BMT dünyanın əzilən və aşağılanan xalqlarını müdafiə etmək gücündə deyil, NATO dünya maraqlarına qulluq etmir, işğalçılıq siyasəti yürüdür, olduqca çox haqsızlıqlara yol verir. ATƏT üzərinə düşən missiyanı həyata keçirmir, dünya siyasətində problemləri çözməz, onları konservləşdirir. MDB sözdə olan birlikdir, əməli birlik deyil. Bu 4 qurumun gələcəyi yoxdur, dünya türkləri üçün onların faydası olmayıb, yoxdur və olmayacaq. Dünya türklərinə yeni bir Birlik gərəkdir, daha doğrusu, Turan Birliyi gərəkdir. Dünyada indi yaşanan proseslər deməyə əsas verir ki, dünya Turan Birliyinə hamilədir, elə Birliyə ki, dünyada tayı və bənzəri olmayıb və yoxdur.

Əhməd Cavad və Turan. Birinci Qurultay ölkəmizin ədəbi-ictimai elitasına elə izlər qoydu ki, zaman ötdükcə, izlər azalıb sönmək yerinə artaraq alovlandı. Despot siyasət yürüdən Stalin dönəmində ədiblər (şair və yazarlar) turançı yanaşmanı eyham ilə bildirirdilər. Tam olaraq türksevər və turansevər olan, Azərbaycanın indiki himninin sözlərini yazan, 1937-ci ildə repressiya olunan Əhməd Cavadın bir şeirində Turan müqəddəs bir Kəbə olaraq anılır və Türkün əyilməyən başı bu Kəbənin hər bir daşının kölgəsi önündə əyilir.

Burada üç nüans (incə məqam) diqqət çəkir. Birinci odur ki, Turan dünya türklərinin yurdu olaraq müqəddəs Kəbəyə oxşadılır; ikinci odur ki, Türkün başı əyilməz (gerçək türk heç kəsə, heç nəyin önündə əyilməz); üçüncü odur ki, Kəbəyə müqəddəs deməklə şairin islamçı olduğu ortaya çıxır.

Bundan başqa, dörd poetik priyom var – Turanın Kəbəyə bənzənməsindən təşbeh (bənzətmə) adlı bədii təsvir vasitəsi, “düşər yerə” ifadəsi “yerə düşər” olmadığı üçün inversiya adlı bədii ifadə vasitəsi, “Türk” sözündə “T” böyük yazıldığından “gerçək türklər” üçün təlmih (eyham), “Türk” tək yerinə çoxluluq bildirdiyinə görə sinekdoxa adlı bədii təsvir vasitəsi. İkincə misrada bu sayda incəlikləri ehtiva edən bir şair parlaq bir şairdir:

*Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı
Kölgəsində düşər yerə Türkün əyilməyən başı* (Cavad, 2024, s.146).

“Susmaram” şeirində şair Azərbaycan torpağını Türk yurdu, oğuzların və elxanların vətəni adlandırır. O, gənc nəsillə şan-şöhrət yerinə azadlığı (azad düşünməyi, azad yazmağı), alçaqları, yaltaqları və rəzilləri unutmağı tövsiyə edir. Şairin zamanında onlarla şair və yazar Sovet rejiminə yaltaqlıq edərək, alçaq və rəzilə döndülər. Azərbaycan xalqı bu gün bu alçaqları, yaltaqları və rəzilləri anmır, ölümü seçərək ideya və əqidəsinə dönük çıxmayan Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq və Əhməd Cavad kimi şəxsiyyətləri anır.

“Oğuzların, elxanların vətəninə kimdir, bax” misrası ilə ədib demək istəyir ki, Azərbaycan adlı Türk yurdunda türkcülüyə daban-dabana zidd olan kommunistlər hökm sürürlər. “Sovet” adını çəkmədən, “oğuzların, elxanların vətəni” ilə Azərbaycana eyham vuran şair Sovet rejiminə qulluq edənləri alçaq, yaltaq və rəzil adlandırır:

*Niyə susum, dinməyim, Türk yurduudur bu torpaq,
Oğuzların, elxanların vətəmində kimdir, bax.
Bu dünyada azadlığı şan-şöhrətə üstün tut,
Alçaqlığı, yaltaqlığı, rəzilliyi sən unut* (Cavad, 2024, s.206).

Ortaq Türk Əlifbası. Ortaq Türk əlifbası I Türkoloji Qurultayın şah əsəridir. Bu əlifbanı qəbul etmək asan yol olmayıb, çətinliklərlə başa gəlib. Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu qeyd edir ki, “Türk maarifçilərinin 19-cu yüzillikdən bəri apardığı yeni əlifba məsələsində iki qol şaxələnmişdir – ərəb və latın qrafikası əsasında Türk əlifbası. Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu və fikir üstünlüyü ilə latınçılar qalib gəldilər” (Xəlilov, 2001, s. 70).

Bu əlifba 2026-cı ildə, Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyində işlənməyə başlanacaq. Bu əlifbanın 34 hərfi var. Hədəf odur ki, Türk dövlətləri arasında yazılı kommunikasiya üçün ortaqların zəmin yaransın. Ortaq Türk Əlifbasını işlədəcək ölkələr arasında Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Cumhuriyyəti və Özbəkistan var (525-ci qəzet, 2025, s.4).

Sözügedən əlifba Turan Birliyinə aparan taktiki yollardan biridir. Dünyaca tanınan Qırğız yazarı Çingiz Aytmatovun əsərləri Ortaq Türk Əlifbasında ilkin olaraq çap olundu. Kitabın ön sözü var, birincisi Türkiyənin dövlət başçısı Rəcəb Tayyib Ərdoğan, ikincisi isə Türkiyənin mədəniyyət nazirinə məxsusdur.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan bu il oktyabrın 10-da türksöylü əcnəbilərin hüquqi statusuna dair önəmli bir Sərəncam imzaladı. Sərəncama görə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Qaqauz, Ahıska və Krımdan olan türksöylü insanlar Türkiyədə “əcnəbi” deyil, Türkiyə vətəndaşları kimi dövlət və özəl qurumlarda çalışa bilərlər. Bu qanun iş icazəsi prosedurlarında yetərincə sadələşməyə yol açır. Ekspertlərin rəyincə, Bu qərar Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın dərinləşməsinə və əmək bazarının inteqrasiyasına mühüm töhfə verəcək. Onu da vurğulayaq ki, “Hər hansı bir şəxsin və ya icmanın türksöylü hesab olunması bundan sonra Prezidentin bu Qərarı ilə müəyyən ediləcək” (“Azərbaycan” qəzeti, 2025, 12, s. 5).

Orta Türk Əlifbasına keçən Azərbaycanda latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qalacaqdır. Çünki dilimizdə işlək olan bütün leksik vahidlər hazırkı əlifbamızla ifadə olunur. Akademik Nizami Cəfərovun təbircə desək, “Bütün türk xalqlarının latın qrafikasında yazıb oxuması dünya mədəniyyətinə inteqrasiya deməkdir” (Cəfərov, 2025).

Türk türkün düşməni deyil, ona arxa və dayaq olmalıdır. Türkiyəyə türksöylülərin axını çoxalınca, onlar arasında inteqrasiya – canlı ünsiyyət, anlaşma, iş birliyi, təhsil, dil yaxınlaşması prosesləri yüksəldəcək. Bu da böyük Turana gedən yolun bir karvanı, həm də təsir və iz qoyucu bir karvanı deməkdir. Biz yaxın gələcəkdə Türk dövlətləri arasında başqa hüquqi sadələşmələrin də şahidi olacağıq.

Nəticə

Tədqiqat işindən aydın olur ki, I Türkoloji Qurultay müstəqil Azərbaycanın tarix, dil, ədəbiyyat, əlifba və mədəniyyəti üçün böyük önəm daşıyan bir tarixi prosesdir. Sovet dönmində, istərsə də müstəqillik illərində ictimai-siyasi-mədəni həyatda Azərbaycanın qazandığı bütün uğurlarında Qurultayın payı və dəst-xətti var. Totalitar bir dövlətin tərkibində olmuş Orta Asiya türkləri belə bir milli xoşbəxtlik yaşamayıblar. Araşdırmalardan bu da aydın olur ki, 21-ci əsr Türkün əsridir, Turan Birliyində birləşəcəyi möhtəşəm bir əsrdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti. (2025). TDT-nin XII Zirvə toplantısı. 10 oktyabr.
2. Qacarlı, C. (2007). I Türkoloji Qurultayda dil məsələsi, filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya, Bakı. 140 s.

3. "Azərbaycan" qəzeti. (2025). Ə.Hüseynzadənin 150 illik Yubileyi keçirilmək haqda Sərəncam. 21 yanvar
4. Bowker, G., George, O. (2003). "Little Brown Hard Backs". 512 p.
5. Lewis, C.S. (1999). Bright Shadow of Reality, "eerdmans-lightning". 180 p.
6. Hegel, G. (2010). The Philosophy of History, "İap". 92 p.
7. Şəhriyar, M., H.Əşar. (1392). "Sepehr". 416 s.
8. Cavad, Ə. (2004). Seçilmiş əsərləri, "Şərq-Qərb". 345 s.
9. Cavad,Ə. (2004). Şeirləri, "Şərq-Qərb". 268 s.
10. Xəlilov, B. (2001). I Türkoloji Qurultayın 75 illiyi, I Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın 75-ci il dönmünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (6-7 mart 2021-ci il), Bakı, "Ağrıdağ". s. 10-16.
11. 525-ci qəzet. (14 oktyabr 2025-ci il) Ortaq Türk Əlifbası
12. Azərbaycan qəzeti. (2025). (17 oktyabr 2025-ci il). Türkiyə Prezidentindən Qərar
13. Cəfərov, N. Türk əlifbası 34 hərf <https://www.bbc.com/Ortaq>

Daxil oldu: 02.03.25

Qəbul edildi: 20.05.25